

BERNAMEGEH

KOVAREKE AZAD, SERBIXWE, BÊTEREF Û XELKÎ

İKRAM OĞUZ

OCCO MAHABAD

NIHAT GÜLTEKİN

SAL 2 HEJMAR 7 • 2022

Naverok

-
- 4** İkrâm Oğuz / Çîma Dengbêjên Bavê Min
11 Konê Reş / Newroz
12 Occo Mahabad / Dîroka Çapxaneyên Kurdistan
16 Mihemed Hesko / Xwefiroş
17 Nihat Gültekin / Li Gundê Avşênê Dibistana
Mexsîmê Xemo

-
- 24** Muqades Agirî / Şahmaran
26 Umîd Demîrhan / Mersûmê Qedîm ê
Kurdistanî
37 Dengbêj Evidirehîmê Mûşî / Mévan
38 Sıraç Oğuz / Hîndîstan û Gandî,
Kurdistan û Barzanî

-
- 43** Çayan Okuducî / Parsek
44 Remezan Bakur / Simayîlê Saydalî
48 Dilazad A.r.t / Sîng û Berê Yara Gerden Zêrîn
49 Mela Mihyedîn / Nameyek Derengmayî 5
51 Şîlan Doskî / Adar

-
- 52** Ümit Tunç / Xwe Li Ser Keskesorê re Biavêjin
54 Dilbirîn Dilo / Senfonîka
55 Lokman Polat / Evîna Romantîk û Trajîk
60 Azad Ekkaş / Newaya Roviya Şîn Li Kozikê
Darvên
61 Yucel Aslan (Koçer) / Ez û Navê Kurdistanê
64 Ehmedê Goyî / Dê

-
- 65** Celal Orhan / Hêsirên Kurê Arnos
67 Michael Erard -Cultural of First Words /
Raboriya Çandî ya Peyvên Pêşîn -
Wergêr: Berat Qewîendam
73 Hasbeg Koksâl / Bayê Lingbez
75 Mahîn Şêxanî / Bawer Bike
76 Mehmet Gur / Pêxemberek Rabû ji
Colemêrgê: Şêx Adî

-
- 79** Mehmet Dinç - Bedro / Wergera ji Tirkî; Mikailê
Berbestê
81 Umer Binî Xettab, Yezdîcerd û Nemeyên Wan /
Wergera ji Tirkî; Seyfedînê Welekorî
84 Mervan Serhildan / Sûdwer im Ez
88 Keyhan Mihemedînijad / Newroz

Maksîmê Xemo sala 1934a, li gunde Çobanmazê (Niha Avşên), nehîya Aparanê ji dayîk bûye. Xwendina ewlin li dibistana gundê xwe û gundê cînar Pampa Kurdan (niha Sîpan), lê ya navîn dibistana gundê ermenîya Saxkahovîtê standîye.

Li wir ezê behsa du xeberan bikim ku her du jî di Rîya Teze de derçûne. A yekê rojnama Rîya Teze 11ê Dêkabrê (Kanûn) sala 1966a neşir bûye. Bi sernivîsa 'Ulmdarê cahil' behsa Maksîmê Xemo yî 32 salî dike. Ev nivîsara xweş ku şabûna Kurdan dide kifşê wisa ye:

"Nehîya Aparanê, orta çîya da gundekî kurdayî bedew heye. Avayêd wîye kawekubar binetara tepeê Caga şax vedaye, hema vir gundê Çobanmazêda (nehîya Aparanê) Husêynê Xemoyî kolxozvan ra sala 1934a kurek bû, navê wî danîn Meksîm.

Meksîmê biçûk mezin bû, çû mekteba gund, paşê mekteba Sagkahovîtê da hînbû û li wir jî xwendina orte dest anî, çû bajarê Êrêvanê, sala 1954a ûnîvêrsîtêta dewletê da fakûltêta fîlologîê da hate qebûlkinê. Li vir jî rêke teze ber wî vebû, ew ne ku tenê nava ziman û lîteratûra ermenîya û ûrîsa da kûr bû, lê usa jî nava ya almana da. Li vir ew bi miqale û dakladêd xwe ye ulmîê va berbiçev bû, êd ku paşwextiyê ew ser xebitî û nêtêd xwe pêş da bir.

Sal pey sala derbazbûn. Meksîmê Xemo sala 1959a pey xilazkirina ûnîvêrsîtêta ra aspîrantûra para înstîtûta cimaetêd Asîaêye Lênîngradêda hate qebûlkinê. Li vir kurdzanêd eyan Orbêlî, Kurdoêv, Sûkêrman û êd mayîn komeke mezin dane ulmdarê cahil, lê Q. Kurdoêv bi xwe serekvanî xebata wîye ulmîê dikir. Li vir kovarêd başqe başqe da xebatêd wîye ulmîê neşir dibin. Ew nava wedekî kinda dîsêrtasîa xwe bi têma "Zaravê kurdêd Bedînan li Kurdîstana Îraqêda" dinivîse 28ê meha yanvarê sala 1966a wê bi serfînyazî Êrêvanê da xwey dike û navê kandîdatê ulmêd fîlologîê distîne.

Meksîmê Xemo dha sêktora akadêmîa RSS Ermenîstanê da ulmaye rohilatzanîê da, koma kurdzanîê da dixebite çawa xebatçiyê ulmîê. Zûtîrekê dîsêrtasîya wî ye neşirbe, lê diha ew ser têma "Frazologîa kurda" dixebite. Em ulmdarê cahil ra açîxîya dixwezin di xebata ulmîêda û emir da. " (11ê Dêkabrê s. 1966)

Dema salên xwendinê, du sala (1958-1959) li para axaftinên kurdî ya radîoya Yêrêvanê da wek dîktor dixebite.

Wan salan, usa jî li dibistana hejmar 47a ya bajarê Yêrêvanê, ji bo zarokên kurd dersên zimanê kurdî vedike û bi xwe jî dersê dide. Ji pey dawî anîna xwendina bilind ra diçe bajarê Lênîngradê û aspîrantûra înstîtû rojhilatzanîyê ya Akadêmîya welatê sovêtê da dikeve xwendina zanyarîyê (doktorantûra). Li wê navenda kurdzanîyê ye bi nav û deng da, di nav rojhilatzan û kurdzanên eyan, li ser têza xwe dixebite.

1964'a da li Yêrêvanê akadêmîya Ermenîstanêye zanîyarî, di koma kurdzanyê (paşê ew kom dibe para kurdzanîyê ya înstîtûta rojhilatzanîyê), da derbazî xebata zanîyarîyê dibe.

UMÎD DEMÎRHAN

Mersûmê qedîm ê kurdistanî

Awireke giştî li çarçoveya dîrokî ya kesayet, civak û mezra kurdan a qedîm

Pêşek

Berî çend salan gava mirovî bigota ku Şahname qala kurdan dike; dibe ku hinekan lêva xwe badaya û bigota ku navê “kurd” tenê digel şivan û gavanan derbas dibe. Lê di rastiye de Ehmedê Xaniyî berî çendîn sedsalan di Mem û Zînê de qala “mersûmê qedîm ê kurdistanî” dikir ku tê wateya “rê û resmên rêveberiya kevneşopî ya Kurdistanê”. Îcar di van salên dawîn de Şahnameyê pexşanî ya sedsala 15an derkete ber ronahiyê; nusxeyên wê ne tenê li pirtûkxaneyên dîrokî yên Tirkiyayê, her wiha li arşîvên biyanî jî peyda dibin. Ev gotar hewl dide ku vê Şahnameyê bide naskirin û dûrbînekê biavêje naveroka wê ya ku “mersûmê qedîm ê kurdistanî” baş nîşan dide.

Peyvên sereke: kurd, mersûmê qedîm ê kurdistanî, dîrok, Şahname, Fîrdewsî, Kurdgalnamek...

1. Destpêk

Divê bê zanîn ku ji bilî Şahnameya Fîrdewsiyî, Şahnameyê bi kurdiya hewramî jî heye ku ji aliyê Elmas Xanê Kenoleyî ve hatiye berhevkirin û ji aliyê Mihemed Reşîdê Emînî ve jî li Herêma Kurdistanê hatiye weşandin; lê belê ev nusxeya ku ji deh beşan pêk tê, tevahiya dîroka şahên Aryayê nahewîne.

Lewre divê wergera pexşanî ya Şahnameya sedsala 15an bi baldariyê zêde bê xwendin, nixandî û li kurdî bê wergerandin; her wiha li ser bingeha wê tezên “dîroka kurdan a kevnare” bîn vejandin, vegotinên wê bi zanyariyên kevn û teze re bîn berawirdkirin. Ev Şahname hem ji bo civaknasî, nijadnasî, erdnîgarî û siyasetmedariya kurdî çavkaniyê balkêş e hem jî ji bo naskirin û xêzkirina “mersûmê qedîm ê kurdistanî” awêneyeke hilî ye.

Her wiha divê bê gotin ku guhertina çarçoveya Şahnameya farsî bi wergereke osmanî ya heman berhemê gelekî dijwar e; ji ber ku ev çendî çend sal in navê “kurd”an ji metnên wê yên fermî hatine derxistin, berhem li tevahiya cîhanê wekî mîrateyeke çanda parsan û parsîxêvan hatiye tomarkirin, bi hezaran tezên master û doktorayê li ser hatine amadekirin, di pirtûkên dersan de wekî malê parsan hatiye pêşkêşkirin. Dîsa jî hêvî heye ku ronahîdîtina vê berhemê şoreşeke zanyariyê di çand, ziman û dîroka kurdan de peyda bike; her wiha kurdan li dijî rikberên wan biparêze, tezên wan pûç derxe an jî tundiya tezên wan sist bike û ji mîrateya kurdan a ferhengî re bibe mertal.

Êdî li ser kurdan, zenda milên wan û xîreta wan a neteweyî dimîne ku xwedî li vê mîrateyê derkevin, li zimanê kurdî wergerînin û digel şîroveyên pêwîst li cîhanê bidin naskirin.

2. Di Şahnameya sedsala 15an de dîroka kevneşopî ya şahên kurdan

Li gorî agehiyên ku amadekarê tezê Dr. Mustafa Kugu dide, ev Şahname di sedsala 15an de (854 k./1450 z.) ji farsiyê bo tirkîya osmanî bi pexşankî hatiye wergerandin; wergêrê wê ne diyar e, lê ji bo siltanê osmanî Muradê Duyem (1421-1451) ê bavê Fatihî hatiye xelatkirin. Li pirtûkxaneyên Tirkiyayê 3 nusxeyên wê yên wênedar hene û li Pirtûkxaneya Muzeya Seraya Topkapiyê ne (TSMK, H. 1116, H. 1518, B. 248); her wiha nusxeyeke wê jî li Pirtûkxaneya Neteweyî ya Awistiryayê ye (Cod. Mixt. 709 Han). Hevoka pêşîn (r. 14) û paşîn (r. 853) ên Şahnameyê gelekî balkêş in. Di hevoka pêşîn de nîrxê dîroknasî û sexbêriya zanyariyan wiha hatiye vegotin: “Wî hişmendî wiha got: Merivê dîroknenas û nepijî kaşî refa pêşîn neke û tu carî pê ewle nebe, jê bawer neke; her wiha ji dijminê kevn hêvîdar nebî.” Îcar hevoka ku dibêje “ev Şahname ji aliyê Firedewsiyê Tûsî ve sala 400î ya koçî bo Siltan Mehmûdê Xeznewî hatiye nivîsandin û sala 854an a koçî jî bi fermana Siltan Murad li zimanê tirkî hatiye wergerandin”, şoreşeke zanyariyan e; ji ber ku şik û gumanê datîne ser hemû nusxeyên Şahnameyê yên farsî û bi zimanên din ku “gelo guhartin û destwerdanek di metnê Şahnameyê de hatiye kirin ku navê kurdan wekî desthilatdar û damezrîner derbas nabe?”

2.1. Mêjûnasiya erdnîgariya Şahnameyê li gorî zanyariyên dîrokî yên hevçerx

Şahname tenê qala şahaniyên Aryayê, kesayet û tevgerên şahan nake; her wiha gelek mijarên exlaqî, erdnîgarî, siyasî, aborî û dîplomatîk jî tîne rojevê. Lewre divê mirov nexşeya hera fireh a Aryayê bîne ber çavan û panoramayekê nîşan bide ku vegotinên Şahnameyê baş bîn fêmkin.

100,000 BZ: Depoyên şikeftan li çiyayên Zagrosê yên rojavayê Aryayê hatine vedîtin; destkeftiyên van vedîtinan nîşan didin ku ji serdema Paleolîtîka Navîn û pê ve ev dever cih û warên mirovan bûne.

8000 BZ: Li devera Zagros û şûnwarên wekî Serav, Goran û Elî Koş belgîyên derbarê geşedana jiyana çandiniyê de hatine bidestxistin; li gorî belgîyan, gundiyên akincih ajel kedî kirine û rehek hêşîn kirine.

5500 BZ: Şûnwarên kevnare yên Siyelkê li nêzîkî Kaşana Espehanê hatin vedîtin.

4500 BZ: Li Girê Hecî Fîrûz kûpekî şerabê hatiye vedîtin; li gorî angaştan ev kûp amûra hilberandina şerabê ya herî kevnare ye.

4200 BZ: Bajarê Sûsayê li başûrê rojavayê Parsê hate damezirandin.

3500 BZ: Li Sûsayê, kelûmelên boyaxkirî yên Îlamê hatine dîtin; ev destkeftî nîşan didin ku ev dever gihiştîye asteke pêşkeftî ya xêzkirina hêmayên geometrîk û şewazên mirov û ajelan.

3200-2700 BZ: Serdema pêşîn a şaristaniya Îlamê.

3000 BZ: Li Kermanê çanda "cîroft"ê hatiye vedîtin; ji kevirê kesk ê nerm gul û hin tiştên din hatine xêzkirin ku rolyefên resen û balkêş pêşkêş dikin.

2700 BZ: Padîşahiya Îlamê hate damezirandin û Sûsa wekî paytext hate pejirandin.

2700-1600 BZ: Serdema Îlamê ya paşîn.

2094-2047 BZ: Îlamê ji aliyê Şûlgî ve (ji xanedana sêyemîn a Ûr) hate dagirkirin.

2004 BZ: Îlamê di dawiyê de Împaratoriya Ûr hilweşand.

2000 BZ: Stranên herî kevnare yên sanskrîtî Rîg-Veda hatin bestekirin.

1900 BZ: Niştecihên deşta Sindohindê li Harapayê (Pakistana îro) cara pêşîn ji pembûyî pirtiyên qumêş hûnandin.

1595 BZ: Hîtiyan Babîl dagir kir, artêşa wê t êk bir û zengîniya wê talan kir.

1500 BZ: Şaristaniya Harapayê ji hêla aryayiyên bakurî ve hate dorpeçkirin.

1500-1100 BZ: Serdema navîn a Îlamê dest pê kir.

1400 BZ: Di vê serdemê de devera Aranê di destê hîtiyan de ye; belge nîşan didin ku cara yekem li vê derê hesin hatiye hilberandin.

1350 BZ: Nivîseke vedîti ya li Bogazkoya Anatolyayê tomar dike ku peymaneke zewacê di navbera qralê hîtiyan û mîrê mîtaniyan de hatiye girêdan; di peymanê de xwedawendên hindoaryayî Mîtra-Varûna, Indra û Nasatyas hatine gazîkirin û ev yeka han bi eşkereyî nîşan dide ku pêla baweriyên hindoaryayî gihiştîye bakur-rojavayê Aryayê.

1350 BZ: Pêlên koçberiya hozên Aryayê ji devera Belx û Merwê ber bi rojavayê ve kişiyaye; li deşta Aryayê û rojavayê wê bi cih bûye.

1244-1208 BZ: Di navbera Îlam û Aşûrîstanê de nakokî zêde bûne; qralê aşûrî Tukultî-Ninurta I êrişî çiyayên bakurê Îlamê kir û Îlam jî di bin desthilatdariya qral Kidin-Qutran de êriş bir ser Babîlê.

1100-770 BZ: Anşan hîn jî di beşa Îlamê de ye; di navbera Îlam û Babîlê de li dijî aşûriyan tifaq çêdibin.

1100-539 BZ: Serdema Îlama nû dest pê dike.

1000 BZ: Li gorî hin texmînan, pêxemberê aryayîyan Zerdeşt di vê pêvajoyê de ji dayik dibe. (Zanyariyên derbarê dîroka jidayikbûna Zerdeştî de nakokbar in; lê belê texmîna xurt ew e ku di navbera 1200-600 BZ de ye).

835 BZ: Navê Medan cara yekem di nivîsareke qralê aşûrî Şalmaneser III de derbas dibe.

770-646 BZ: Hozên parsiyan îlamiyên Anşanê ber bi Sûsayê dan koçberkirin.

708 BZ: Diyako padîşahiya Medyayê li paytext Hegmetanê damezirand.

705 BZ: Pêşengê Xanedana Hexamenî Hexamenîş (li gorî texmînekê jî derdora sala 675an) ji dayik bû.

675 BZ: Li gorî Herodotî, padîşahê Medyayê Ferîburz (Phraortes) derkete ser têxt.

639 BZ: Qralê aşûrî Aşûrbanîpal Îlamê t êk dibe û Sûsayê talan dike. Îlam êdî careke din wekî hêzeke serbixwe namîne.

633 BZ: Sakayîyan Medya dagir kir.

625 BZ: Qralê aşûrî yê hêzdar û wêrankarê Îlamê Aşûrbanîpal mir.

624 BZ: Mediyên sakayî t êk birin û ji axa Medyayê qewartin.

624 BZ: Padîşahê Medyayê Key Xusro (Kyaxares) derkete ser têxt.

612 BZ: Key Xusroyî bi babîliyan re hevalbendiyek girêda û êrişî paytexta aşûriyan Nînawayê kir; hêzên hevpeyman ên medobabilî li dijî Aşûrîstanê bi ser ketin û ew dewlet hilweşand.

584 BZ: Key Xusro mir û kurê wî yê bi nasnavê Dehak (Astyages) li şûna wî derkete ser textê Medyayê.

561 BZ: Croesos bû qralê Lîdyayê.

558 BZ: Kûroşê Mezin li Anşanê derkete ser textê desthilatdariyê; paytexta Hexameniyan a ku li Fars û Xuzistanê bû, bar kir Sûsayê.

550 BZ: Kûroşî keyê Medyayê Dehak têk bir, Hegmetan zeft kir, kete şûna keyê medî û yekîtiya medoparsî ava kir.

549-548 BZ: Kûroşî Partava (Pehlew, Parsûa), Gurgan (Hyrcania) û bi ihtimalekê Rewan bi ser merzê Aryayê ve berdan.

546 BZ: Kûroşî êrişî Lîdyayê kir, qralê Lîdyayê Croesos têk bir û paytexta wî Sard bi ser merzê Aryayê ve berda.

539 BZ: Kûroşî piştî ku li peravên Dijleyê artêşa Babîlê têk bir, -bêyî berxwedanek zêde- bajarê herî dewlemend ê rojavayê Asyayê Babîlon bi dest xist.

539 BZ: Kûroşî destûr da cihûyên sirgûnkirî ku vegerin Qudsê (Orşelîmê); her wiha alîkarî da cihûyên rizgarkirî ku Perestgeha Silêman Pêxemberî li Orşelîmê ava bikin. (Diyar e ku ji vê rojê pê de qelşek kete navbera medên li ser ayîna xwe û parsiyên ku bûn hevalbendên cihûyan. Tiştê balkêş ew e ku parsiyên îroyîn dîroka xwe bi hexambûnê ve girêdidin û serdema Hexamenîşê <Achamenid> wekî destpêka dîroka xwe dihesibînin. Ji ber ku “hexam+eniş” komepeyveke ibranî ye û tê wateya “kesê ku li hişê hevalê xwe siwar dibe û wî dike bin bandora xwe” û peyva “hexam” bi xwe jî “hevrê, heval” e.)

529 BZ: Kûroşî êrişî hozên sakayî yên li bakur-rojhilatê Aryayê kir û di şerê li dijî Masyakatayê (Masîgirtan) de hate kuştin; piştî ku li Pasargadayê hate veşartin, kurê wî Kambîz li dewsa wî derkete ser têxt.

525 BZ: Artêşa Aryayê di bin serfermandariya Kambîzî de Misir feth kir, an jî fetha xwe tamam kir.

521 BZ: Kambîz dema ku ji Misirê vedigeriya di rê de mir; muxê (magiyê) bi navê Gaumatayî navê Smerdisê (Bardia) kurê Kûroşî li xwe kir û bi sextekarî text û tacê Aryayê desteser kir.

521 BZ: Darayê ji binemala Kûroşî ji hin giregirekên Aryayê alîkarî wergirt; di qesra şahaniyê de êrişek li dijî Gaumatî li dar xist, ew kuşt û bi xwe derkete ser têxt.

519 BZ: Hejmareke mezin a satrapiyên Aryayê li dijî Darayî serhildan li dar xistin; Darayî piştî wergirtina text û taca Aryayê ev serhildanên berbelav tepeser kirin.

518 BZ: Darayî ji bo aryayiyên li Textê Cemşîdî (Persepolîs) paytextekî nû ava kir.

514 BZ: Darayî li bakurê Kafkasyayê û li qeraxên Behra Reş êrişî sakayiyên kir.

494 BZ: Yûnaniyan piştgirî da serhildanên Îyonya (Asyaya Biçûk) û Milawatayê (Miletus); di encamê de bajarê Sardê hat talankirin û şewitandin.

494 BZ: Fîloya deryayî ya Aryayê di bin fermandariya serleşker Mardûniya de yûnanî li girava Ladeyê (Miliwata, Milet) têk birin û Yûnanistan dagir kir; bi vî awayî Trakya û Makedonya bi ser merzê Aryayê ve hatin berdan û welatê Aryayê gihişte tixûbê xwe yê herî berfireh ji aliyê rojavayê ve.

2.2. Li ser bingehê Şahnameyê sondajek ber bi Aryaya kevnare

Ev nusxeya Şahnameyê dîroka şahaniyên Aryayê wekî dîroka xanedanên kurd nîşan dide, ne ku dîroka şahên parsiyan; li gorî naveroka wê ya dirêj, ji destpêka Xanedana Pîşdadî heta şahê dawîn ê Xanedana Sasanî hemû malbatên desthilatdar (pîşdadî, keyanî, eşkanî, sasanî) ji heman nifş û nijadê ne û gişt jî kurd in, ji zuriyeta Ferîdûnê Kurd in.

Di hevdîtinekê de Ristemê Zal û Isfendiyar li ser reh-rîşe û kar-xebatên xwe diaxivin: “Îsfendiyar ji Ristemî re dibêje <heke şaşiya min hebe, demildest sererast bike bê ka nijada min digihêje kîjan şahî: Ez Îsfendiyar kurê Goşthesp im, Goşthesp kurê Şah Lohresp, Lohresp kurê Şah Erwend, Erwend kurê Beşîn û Beşîn jî kurê Key Qubad e. Bi vê şecereyê reh û rîşeyên me digihêjin Şah Ferîdûnî. Her çi ku diya min e, ew jî keça Qeyser e, Qeyser kurê Selm e û Selm jî kurê Ferîdûnê Kurd e.” (Şahname, 224-225)

Şahname diyar dike ku *“piştî kuştina Darayî ji aliyê Skenderê makedonî ve û dagirkirina Aryayê (r. 318) şahên gewre nemane; li her goşeyekê begek hebûye, li devereke taybet serwerî kiriye û ji wan re <begên peregende/tewayîfê milûk> hatiye gotin. Welatê Aryayê tam 200 salî di vê rewşa awarte de maye û şahaniyê yekgirtî tunebûye; tu dibêjî qey li rûkalê cîhanê şahek tunebûye, text û tac vala mane, ji wan began tu kesî li ber yekî din danexwariye, her yekî serxwebûna xwe ragihandiye û bi vî awayî rûkalê cîhanê ji aloziyan rizgar bûye. Di rastiye de ev tevdiereke siyasî û îdarî ya Skenderî bûye ku şahekî gewre dernekeve, ji bo tolhildanê berê xwe nede Romayê û vê deverê dagir neke. Di vê serdemê de pehlewaneke navdar ê bi navê Abtacaş hebûye ku ji Amûriyeyê veqetiyabûye; Skenderî deverên Fihistan (Kuhistan/Qehistan), Şîraz û Bexda dabûne bin fermana wî, kesî ji tîrsa wî destdirêjiya wê deverê nekiribûye. Darayê ku di şerê ligel Skenderî de hatibû kuştin, kurekî wî yê bi navê Eşk hebûye; dema ku bavê wî tê kuştin, ji romayîyan direve û di nava şert û mercên jiyanê mişextî de dijî. Piştî ku Skender û Abtacaş dimirin, Eşk doza şahaniyê berz dike û dibe şahê Aryanistanê; piştî Eşkê kurê Darayî di rêzê de Şapûr, Behram, Bilaş, Ermuzd, Resîgerd û Erdewan şahiye dikin. Şah Erdewanê ku dibe şahê Aryayê, ji nifşa Key Kawisî ye û jê re Erdewanê Bozorg (Gewre) jî dibêjin; di serdema wî de gur têkilî miyê nebûye û piştî wî, birayê wî yê bi navê Bilaş bûye şah. Ji Bilaşî kurekî bi navê Guzerd û ji Guzerdî kurekî bi navê Nersî çêbûye. Piştî wî (ne diyar e bê ka piştî Bilaşî yan jî piştî Nersiyî) Xusro bûye şah û piştî Xusroyî jî Erdewan li ser textê şahaniyê rûniştiye; bi vî awayî di serdema Erdewanî de Şahaniya Eşkaniyan a <begên peregende/tewayîfê milûk> qediyaye. Serdema şahên eşkanî gelekî kurt bûye; lewre navên wan di <dîwana şahî> de nehatiye tomarkirin.” (r. 388-389)*

Şahname serdema eşkaniyan û sasaniyan, her wiha destguhertina desthilatdariyê û destpêka serweriya sasaniyan wiha vedibêje: *“Gava ku Erdewanê Dawîn bû şahê Aryayê, navên şahî dîsa bilind kirin û şahaniyê vejand; serwer û giregirekên parêzgehî dihatin ber dergehê wî, ji parêzgehên Bexda, Pars, Espehan û Kuhistanê qasid dihatin û diçûn. Bi fermana wî Babekê kurê Sasan bûbû parêzgarê Istexrê; tevahiya deverê bi rê ve dibir ku ji nifşa Behmenê kurê Îsfendiyar e. Behmenê kurê Îsfendiyar di heyama xwe de şahaniyê nedabû kurê xwe yê Sasan; lewre Sasan gelekî tengazar bûbû, koçî Nîşawerê kiribû û li wê derê jî miribû. Sasanî navê kurê xwe jî danîbû Sasan û vî Sasanî jî heman navê Sasan li kurê xwe kiribû; hetanî heşt zikan (nifşan) vê malbatê navê Sasan li zarokên xwe yê kurînan dikir, binemala Sasanî ji derdorê re şivanî dikir û berî ku bibe parêzgar Babek bi xwe jî serşivan bû.” (r. 388-340) Divê bê gotin ku Qelqesendî jî dibêje ku “şahê pêşîn ê sasaniyan Erdeşîrê kurê Babekê kurê Sasanê kurê Erdeşîr Behmenî ye û ji nifşa Darayî ye”.*

Em dîsa vegehin bûyerên Şahnameyê: *“Rojekê li hafa Şah Erdewanî qala Erdeşîrê kurê Babekî hate kirin; di vê galegalê de ewqasî behsa mêranî û hişmendiya Erdeşîrî hate kirin ku Erdewanî nameyek ji Babekî re şand ku kurê xwe bişîne koç û seraya şahaniyê, bila di nava kurên wî de hîni kar û barên rêveberiyê bibe. Babek kurê xwe ji bo vê rêwitiyê amade dike û dişîne; lê belê ji ber nakokiyê di navbera Erdeşîr û kurê Erdewanî de, hêrsa şahî tê û Erdeşîrî dişîne serayeke li kêleka tewleyên hespan. Di heyama ku Erdewan di nava kêf û şahîyan de ye, Erdeşîr bi keça Erdewanî ya bi navê*

Gulnar re dibe hevnas; dema ku Erdeşîr li vê xerîbistanê ye, Babekê bavê wî dimire; Erdewan gelekî li ber mirina wî dikeve; lê li şûna ku Erdeşîrî bişîne ser textê bavê wî, kurê xwe yê Behmen dike parêzgarê Istexrê. Li ser vê yekê Erdeşîr gelekî tengezar dibe û dixwaze ku ji serayê bireve; bi alîkariya Gulnara Erdewanî direve, hêzên xwe berhev dike, di dawiyê de desthilatdariyê ji destê eşkaniyan derdixe, dewleta sasaniyan dadimezirîne û dibe şahê yekem ê Şahaniya Sasanî.” (r. 390-401)

Ji xwe di nakokiya di navbera Xusroyê Sasanî û serdarê wî yê bi navê Behramê Çopîn de jî ev yek derdikeve holê: “Behramî gote Xusroyî: - Hey dagirkero, kesekî wisan sezayî şahaniyê ye ku têxt û tacê ji destê te derxe! Erdeşîr ji keça Babekî hate dinyayê û bû destgîrê (xulamê) eşkaniyan. Piştî dema ku Erdeşîr bendeyê dergehê Erdewanî bû, şah kuşt; pergala şahiyê û textê serweriyê desteser kir. Ji wê heyamê heta niha 300 sal derbas bûne û serdema sasaniyan êdî kuta bûye. Li vê cîhanê şahaniyê sezayî eşkaniyan bû; heke ji wê malbatê mîratgîrek hebûya, ew dê layiqî têxt û tacê bûya. Madem ku ji wê xanedanê kesek nemaye, êdî text û tac layiqî min in.” (r. 734-735)

2.2. Sihvedana dîroka şahên Aryayê di nava çavkaniyên dîrokî yên erebî de

Piştî van zanyariyên Şahnameyê divê em vegerin çavkaniyên erebî; ji ber ku ereban Şahaniya Sasanî tîk bir û bûyerên wê serdemê tomar kirin. Gelo -wekî ku Şahname dibêje- xanedanên şahaniyê ji pîşdadiyan heta sasaniyan ji heman binemalê bûn? Ji bo bersivandina vê pirsê, divê em serî li çavkaniyên erebî bidin ku çend tiştên nêzikî rastiye bibêjin.

Qelqêşendî (1355-1418) dîroka Aryayê li ser du beşan pareve dike: heyama berî îslamê û heyama piştî îslamê; her wiha heyama berî îslamê li ser serdemên pîşdadî, keyanî, eşkanî û sasaniyan lewa dike. Her çî ku heyama piştî îslamê ye, ew jî wekî serdema xelîfeyan, serdema ebasian û serdema moxolîyan hatiye dabeşkirin: “Ji heyamên herî kevnare ve şahên Aryayê mezintirîn padîşahên cîhanê ne; her wiha ji aliyê pergala mezmê (dewletê) û rêveberiya welêt ve tu kes bi wan re nayê berawirdkirin. Rêza yekem a van şahaniyên pîşdadî ne; peyva <pîşdad> tê wateya <destpêka dadweriyê> û şahê pêşîn ê vî xanedanê Hoşeng e ku tac daye serê xwe, li ser têxt rûniştiye, pergala dewletê saz kiriye û bac daniye ser hemwelatîyan. Padîşahiya wî bi qasî sed salan piştî Tofanê ye; wî bajarên Babîl û Sûsayê ava kirine, wekî siyasetmedarekî baş şewazê rêveberiyê qenc meşandiye. Li pey wî Tahmûrs bûye padîşah, lê di navbera Hoşeng û Tahmûrs de çendek bav hene; wî jî mîna kalikê xwe siyaseteke qenc meşandiye û cara yekem bi zimanê aryayî dest bi nivîsê kiriye. Paşê birayê wî yê bi navê Cemşîd li ser têxt rûniştiye û wateya navê wî <tîrêja heyvê> ye. Cemşîd di destpêkê de li ser mersûmê qedîm ê bav û kalên xwe tevgeriaye; wî sînorên welêt berfireh kirine, çînen karmendan li gorî karên sîvîl û leşkerî destnîşan kirine. Kesê ku cejna Newrozê li dar xistiye jî ew e; lê belê piştî heyamekê ji pergala dadweriyê bi dîr ketiye û ji aliyê aryayîyan ve hatiye kuştin. Piştî Cemşîdî, Pîresp bûye şah ku nasnavê wî Deh Hak e, ev nav tê wateya <xwediyê deh nexweşiyên> û di çanda gelêrî de jê re Dehak tê gotin. Di serdema Dehakî de tevahiya cîhanê ketiye bin desthilatdariya wî; lê ji dadweriyê gelekî bi dîr ketiye, sitemkarî û hovîti kirine, hemwelatî kuştine, bacên giran danîne ser piştî gel, çanda dengbêjî û meyxaneyan belav kiriye...

Li gorî salixên salixdaran, Tofan piştî serdema Dehak û şahên Aryayê yê berî wî pêk hatiye û Kawayî dawî li desthilatdariya Dehakî aniyê. Piştî wî Ferîdûnî serwerî li Aryayê kiriye ku li gorî salixan kurê nehemîn ê Cemşîdê navbihurî ye û di serdema Ferîdûnî de Brahîm eleyhiselamî re pêxembertî hatiye şandin ku navê wî di Quranê de jî derbas dibe.

Ferîdûnî li tevahiya cîhanê serwerî kiriye, rêveberiya cîhanê di navbera kurên xwe de pareve kiriye û miriye.” Bi rastî Şahname jî qala pirtûka Brahîm eleyhiselamî ya li nava welatê Aryayê dike û dibêje: “Dema ku Erdeşîrî dawî li desthilatdariya Erdewanî anî, gazî giregirekên dewleta wî kir û got: ‘-Gelfî hişmend û serweran, her kesî ji destê Erdewanî gelek tengezarî kişandin; Eşkaniyan desthilatdariya xwe bi pergala Skenderî bi dest xist. Hûn dizanin ku Skenderî bav û kalên min kuştin û Erdewanî jî cîhan kir bin destên xwe. Ez bi xwe ji nifşa Îsfendiyar im û çawa çêdibe ku Erdewan bibe şehriyar?’ Wan serwer û pêşengên dewletê piştgirî dane Erdeşîrî û şîret lê kirin ku pêşiyê parêzgarê Parsê bike destê xwe; lê belê deryavanekî bi navê Tebak hebû ku parêzgarê devera Çehdemê bû û Erdeşîr jî tevgera wî ditirsiya. Rojekê Tebak derket, hate hafa Erdeşîrî û diyar kir ku ew dê bibe xizmetkarê wî; lê saw û sehmeke di dilê Erdeşîrî de hebû, gelo vî siyasetmedarê pispor ê ku destê wî dirêjî nava karmendên dewletê bûbû, jê re minxetî nekira? Tebakî nihêrî ku Erdeşîr bi xizmetkariya wî gumanbar e, pirtûka Brahîm pêxemberî derxist; jê re sond xwar ku niyêtpaqij e û piştî vê sondê Erdeşîrî ew kir serdarek ji serdarên artêşa xwe.” (r. 398-399)

Zanayê kurd ê gewre Alûsî (m. 1270 k.) di tefsîra xwe ya bi navê “Rûh’ul-Me’anî”yê de dibêje ku “hemû pirtûkên dîrokî hevraman in ku Ferîdûn di serdema Brahîm eleyhiselamî de jiyaye û cîhan di nava sê kurên xwe de pareve kiriye; her wiha Mûsa eleyhiselam jî di heyama Manîçeherê kurê Îrec kurê Ferîdûnî de pêxembertî kiriye.” Ji aliyekî din ve, dibe ku Ferîdûn û Nemird (Nemrûd, Nîmrûz/Nîvroj) heman kes bin; ji ber ku îro jî peyva “perîzan” a kurdî û “perîdan” a farsî (di farsiya gelêrî ya îroyîn de: “perîdûn”) hene ku tîna wateya “kesê ku cin û periyar dizane”. Her wiha ji ber ku di zimanê erebî de dengê /p/yê tune ye, dibe ku peyva “perîdan” wekî “ferîdûn” hatibe guhastin û tomarkirin. Dîsa bi ihtimaleke mezin, ew gotina navdar a ku dibêje “kurd neviyên cinan in” ji ber perîzaniya Ferîdûnê Kurd be ku ji cin û periyar zanyarî wergirtine.

Zanayekî din ê kurd Gurganî (Curcanî, m. 471 k.) dema ku ayeteke derbarê cadûbaziye de şîrove dike dibêje ku Ferîdûnî zanista cadûbaziye dizanibûye: “Ferîdûn kurên xwe şandine cem şahê Misirê da ku keçên wî li xwe kebîn bikin (bi wan re bizewicin); dema ku lawên wî vegehiyan, Ferîdûn di dilqê marekî de derdikeve ser riya wan û wêrekiya wan ezmûn dike. Ferîdûnî nihêriye ku Selm jê reviyaye, Tûşî êrişî wî kiriye û Îrecî jî gef lê xwariye û daye tirsandin. Gava Şah vê bûyerê dibîne, li gorî rêjeya wêrekiya her yekî rûkalê cîhanê li wan pareve dike.” Zanayekî din ê kurd Dînewerî (m. 282 k.) jî dibêje ku Brahîm eleyhiselam di heyama Ferîdûnî de jiyaye; lê di zimanê aryayîyan de nasnavê Nemrûdî (Nemird) Ferîdûn e, navên kurên wî Selm, Tûs û Îrec bûne: “Di salên dawîn ên padîşahiya xwe de Nemrûd dest bi sitemkariyê kir. Padîşah Nemrûdê ku aryayî jê re dibêjin Ferîdûn, gelekî bi stêrnasiyê re mijûl bûbû; ji çar nîkarên cîhanê stêrnas gazî koçka xwe kirin û bi diravan ew stêrnas kirin merivên xwe. Piştî wî ji malbata xwe heft nûner hilbijartin; navê Desteya Kubaran li vê koma bijartî kir, kar û barên wan destnîşan kir û her endamekî vê desteyê li devera xwe bi awayekî serbixwe kar kir. Bavê Brahîm ê bi navê Azer jî yek ji wan nûneran bû.”

Îcar Qelqeqendî di berdewamiyê de rêza şahên Aryayê wiha destnîşan dike: *“Piştî wî, kurê wî yê bi navê Îrec bi peymanê bavê xwe bûye şah; piştî Îrecî, her du birayên wî yên bi navên Şerm û Tûc hevserokatî li welêt kirine. Piştî wan jî Menûçeherê kurê Îrec derketiye ser textê şahaniyê û li gorî salixan, di heyama wî de ji Mûsa eleyhiselamî re pêxembertî hatiye şandin û firewnê Misirê yê wê serdemê jî parêzgarê Aryayê yê li Misirê bûye.*

Piştire Ferasiyabê kurê Tûc (Perasiyab=Afrasiyab) bi zordestî derkete ser têxt, welat wêran kir û xerabiyên nedîftî pêk anîn; lê ji neviyên Menûçehrî, kesekî bi navê Zûyê kurê Tahmasp artêşa Ferasiyabî şikand, dîsa welat gihande asteke baş, Çemê Zêyê kir du beşan û li kêleka çem bajarvanî da destpêkirin. Piştî Zûyê Tahmaspî, şahê dawîn ê pişdadiyan Girşesp bû desthilatdar ku ji nifşa Tûcê kurê Ferîdûnî ye.”

Gava mijar tê ser keyaniyan, Qelqesendî bi kurtî wiha qala serdemê dike: “Xanedana duyem Keyanî ne. Ji ber ku li pêş navên wan peyva <key> heye, wisan hatine binavkirin. Mîrê wan ê yekem ê piştî Girşespê pişdadî, Key Qubadê kurê Zû ye. Wekî bavê xwe bi dadwerî serwerî kiriye û piştî wî neviyê wî yê bi navê Key Kawisê kurê Key Ney kurê Key Qubad bûye mîr. Piştire neviyê wî yê bi navê Key Xusroyê kurê Siyawîşê kurê Key Kawis bi fermana kalikê xwe bûye mîr; lê piştî demekê dev ji keyîtiyê berdaye. Piştî wî Key Luhrespê birayê Key Kawis bûye mîr, li ser textekî zêrîn ê bi gewheran xemilandî rûniştiye, bajarê Belxê yê li Xoresanê daye avakirin û ji bo şerê tirkan lê rûniştiye, Buxtinesr kiriye cîgirê xwe û miriye. Piştî wî Key Piştresp bûye mîr, bajarê Nesa ava kiriye, di heyama wî de Zerdestê xwediyê Avestayê derketiye; Key Piştrespî ayîna zerdestî pejirandiye, li çiyayê Tamîzer mijûlî xwendina Avestayê bûye û paşê winda bûye. Piştî wî, Erdeşîr Behmenê kurê Îsfendiyarê kurê Key Piştresp bûye mîr; wateya navê wî ‘niyetpaqij’ e, navê wî yê bi ibrânî <Kûriş> e, wî serweriya heft iqlîman (parzemînan) kiriye û Beytilmeqdis ji nû ve jeniye ku Buxtinesr ew hilweşandibû. Piştî wî, Darayê kurê Erdeşîr bûye mîr û bi Skenderê kurê Fîlîps re şer kiriye, di wî şerî de têk çûye û di encamê de Dewleta Keyanî rûxiyaye. Skender bi bîst rêvebiran ve welatê wî bi rê ve biriye ku ji wan re <mîrên pêkhateyan> tê gotin. Piştî ku keyaniyan bi qasî 500 salî serwerî kiriye, dewleta wan jî rûxiyaye û Eşxanî hatine ser desthilatdariyê.” Li vê derê divê bê gotin ku Dînewerî derbarê şerê di navbera Darayê aryayî û Skenderê makedonî de zanyariyeke hêjayî lêkolînê tomar dike; li gorî zanyariyên wî Skender kurê Darayî ye û bi xwe jî dibêje ku romayî vê yekê nepejirînin jî, lê belê rastî wisan e. Dînewerî çîrok an jî dîroka vê birakujiyê wiha vediguhêze: “Gava ku Darayê kurê Behmenî bû şah, ji bo dagirkirina welatê romiyan êrişek amade kir; artêşa xwe meşande nava xaka romiyan û qeyserê Romayê Fîlîpos jî bi artêşa xwe derkete pêşberî wî. Her du alî gihîştin hev û bi hev re şer kirin; Dara di vî şerî de bi ser ket û bac li ser romayîyan sepand. Li gorî peymanê divê qeyserê Romayê salane bi qasî sed hezar hêkên zêrîn bac bida Aryayê ku her hekek bi qasî 40 misqalî giran bûya. Her wiha keça Fîlîpos jî li xwe kebîn kir û digel jina xwe ya nû vejeriya Aryayê. Gelê Arî îdia dike ku Skender ne kurê Fîlîpos, lê kurê keça wî ye; bavê wî Darayê kurê Behmenî ye û bûyerê wiha vedibêjin: Darayê kurê Behmenî êrişî welatê Romayê kir, romayî têk birin û bi mercê bacdayîne peyman bi Fîlîpos re girêda; her wiha keça wî li xwe mar kir, digel jina xwe vejeriya Aryayê, lê bêhneke pir kirêt ji keça Fîlîposî dihat ku Darayî hez nekir pê re binive. Lewre ferman da dadika jinên xwe ku vê bêhna kirêt çareser bike. Dadika jinên wî bi rehekeke ku navê wê <sender> e bûka nû derman kir, piştî ku bêhna wê bi wî giyayî hinekî xweş bû ew şande paşila Darayî. Dara di wê şeva hevşabûnê de bi bêhna senderê ya giran hesiya û got <ales sender> ku di zimanê aryayî de tê wateya <bêhna senderê çiqasî tûj e>; her çiqas bi jina xwe re nivistibe û wê şevê ew ducanî kiribe jî, ji ber wê bêhnê careke din neketiye paşila jinê û ew li bavê wî Fîlîposî vejerandiye. Îcar jina wî ya ducanî li cem bavê xwe Fîlîposî welidiye zarokekî kurîn; diya kurikî ew peyva yekane ya ku wê şevê ji devê mîrê xwe bihîstibû, li kurê xwe kir û navê wî bû Alesender ku ji wî giyadermanî wergirtibû.

Skender kurekî hişmend û mirovekî jîr bû; di bin parastina Fîlîposî de mezin bû û bi cidîyet û kargêriya xwe bala kalikê xwe Fîlîposî kişande ser xwe. Lewre Fîlîposî ew peywirdar kir û wekî cihnişînê xwe destnîşan kir; her wiha di ber sekerata mirinê de jî wasêt kir ku piştî mirina wî guh bidin fermanên Skenderî. Gava ku Skender bû qeyserê Romayê, tekane xema wî milk û şahaniya bavê wî bû; ji ber wê yekê bac neda birayê xwe Darayê kurê Darayî, lê birayê wî yê qure êrişî wî kir û Skender jî mecbûr ma ku pê re şer bike. Her çiqas dîroknasên romayî bibêjin ku Skender kurê bavê xwe Fîlîposî ye, ji nijada bavê xwe ye û cîgirê rastîn ê bavê xwe ye jî, zanyariyeke wisan jî heye.” Bi rastî ev mijar jî hêjayî lêkolîneke kûr e; ji ber ku Dînewerî (820-896) dîroka kurdan û şahên Aryayê baş dizane, pirtûkeke wî ya bi navê “Ensab’ul-Ekrad/Nesebên Kurdan” heye ku niha winda ye, her wisan lêkolînerê gelekî jîr û zanayekî ansîklopedîk e. Bi rastî jî hinek zanyariyên ku wî di sedsala nehan de dane, di sedsala 14an de hatine vedîtin û sedsala 19an de li ingilîzî hatine wergerandin. Wekî mînak “Karnamagê Erdeşîrê Pabegan” dibêje ku “Sasan şubanê Pabag bûd ûd hemwar abag gopandan bûd ûd ez tohmegê Darayê Darayan bûd ûd ender duşxwadayîhê Aleksander o wirêg ûd nîhan-rawîşnîh êstad ûd abag kurdan şubanan reft./Sasan şivanê Pabegî bû, û hertim ligel pêz bû, û ji tovê (tuxim, nifş, nijada) Darayê Darayan bû, û ji ber dijxwedayiya (zordestî, sitemkariya) Aleksanderî reviyabû, xwe veşartibû, û xwe sipartibû şivanên kurd.”; lê belê Ebû Henîfe hê di sedsala 9an de dibêje ku: “Gava şahên pêkhatayan (eşkanî) bi qasî 266 salî serwerî kir, Erdeşîrê kurê Babekê kurê Sasanê Biçûk ê kurê Fafekê (Papeg) kurê Mihrîsê kurê Sasanê Mezin ê kurê Behmenê kurê Şah Îsfendiyarê kurê Pişthesp li bajarê xwe Îstexrê xuya bû... Erdeşîrî ji Ferxanê kurê Erdewan ê şahê dawîn ê El-Cibalê re (di dîroka ereban de peyva El-Cibal hertim Kurdistanê nîşan dide) nameyek şand û jê xwest ku bikeve bin fermana wî; dema ku nameya wî ghişte ber destê Ferxanî, hêrsa wî rabû û ji qasidên Erdeşîrî re got: Peh peh, kurê Sasanê şivan derketiye çi meqameke bilind ku nameyan jî dişîne!” Ji aliyekî din ve, du mijar hene ku angaştî aryayîyan xurt dike: 1. Skender heta mirina xwe venegeriyaye Romayê, rêveberiya Aryayê kiriye û li ser erdê Şahaniya Keyanî miriye. 2. Piştî ku hîn dibe Dara bi minexetî ji aliyê merivên xwe ve hatiye kuştin, bikujên wî digire û wan dikuje.

Wekî ku ji zanyariyên bihurî diyar e, çavkaniyên erebî rasterast nabêjin ku Xanedana Pîşdadî kurd e; lê wergera Şahnameyê ya bi tirkiya osmanî bi eşkereî dibêje ku “Ferîdûnê Kurd” û kurdbûna wî gelek caran dubare dike. Li vê derê, divê em derbasî çavkaniyeke kurdên belûç bibin û qala kurdbûna Xanedana Keyanî bikin. Axwend Mihemed Salih di berhema xwe ya bi navê “Kurdegalnamek”ê de diyar dike ku paşayê Tûranê Efrasyab ji nifşa Tûrê kurê Cemşîd e û ji ber vê nêzikatî û eqrebatiya bi Pîşdadiyan re xwe fermanrewa û mîratgirê eslî yê selteneta Mad û Parsê dizanibûye. Lewre paşatiya Key Qubadî qebûl nekiriye, li ser textê serweriyê şer di navbera Tûran û Mad-Parsê de derketiye û di dawiyê de hêzên Efrasyabî li hemberî hêzên Mad-Parsê şikiyane. Di şikandina hêzên tûraniyan de rola kurdên biraxoyî, adirganî, mamilî û kirmanî gelekî girîng e. Mihemed Salihê Belûç damezrandina Dewleta Madê wiha tomar kiriye: “Di sedsala 9an a BZ de dema ku paşayê dawîn ê Xanedana Pîşdadî Girşespê kurê Uştabê kurê Tahmaspê kurê Menûçehrê kurê Îrecê kurê Ferîdûnê kurê Epteyanê kurê Cemşîd miriye paşayên Asûriyan êriş anîne ser xaka Mad û Parsê. Lewre kurdên Mad neçar mane ku dewleteke serbixwe damezirînin û xwe ji êrişên asûriyan biparêzin. Ji bo vê mebestê serek û serdarên Mada Mezin û Mada Biçûk, kurdên Pars, Gîl, Deylem û Hezareyê li hev civiyane û şewirîne; di dawiyê de serekekî kurdên Mad ê bi navê Key Qubadê Kurd ku di warê erdnîgarî, zanist, dadperwerî û karzaniyê de bêhevta bûye wekî fermanrewa hatiye hilbijartin.”(r. 43) Kurdegalnamek derbarê navê Madiyan de agehiyeke gelekî girîng dide: “Dîroknivîsan de vera Madistanê bi navê <Keyan> û xanedana Madiyan jî bi <Keyanî> dane nasîn.” (r. 115)

Li vir xuya ye ku gotinên Qelqêşendî, Kurdgalnamek û Şahnameyê hev digirin û hev piştrast dikin ku Key Qubad ji nifşa Ferîdûnî ye; ji xwe Qelqêşendiyî digot ku “Piştî Ferasiyabê kurê Tûc (Perasiyab=Afrasiyabê kurê Tûr) bi zordestî derkete ser têxt, welat wêran kir û xerabiyên nedîtî pêk anîn; lê ji neviyên Menûçehrî, kesekî bi navê Zûyê kurê Tahmasp artêşa Ferasiyabî şikand, dîsa welat gihande asteke baş, çemê Zêyê kir du beşan û li kêleka çem bajarvanî da destpêkirin.”; her wiha digot ku “Mîrê keyaniyan ê yekem ê piştî Girşespê pîşdadî, Key Qubadê kurê Zû ye û wekî bavê xwe bi dadwerî serwerî kiriye.”

Divê bê gotin ku Meqdisî (m. 355 k.) derbarê nifşa eşkanî û sasanîyan de bê şik û guman dibêje ku “Piştî Skenderî, welatê Aryayê bi qasî 266 salan û li gorî salixekê jî bi qasî 400 salî li gorî pergala yûnanî hate rêvebirin; piştî aryayîyan rêz û giramî li Eşkê kurê Darayî nîşan da û şahiya wî nas kir. Ji Mûsilê bigire heta Rey û Espehanê di bin serweriya wî de bûn.” “Şahê pêşîn ê sasanîyan Erdeşîrê kurê Babekê kurê Sasanê kurê Erdeşîr Behmenî ye”... Wekî ku ji zanyariyên xuya dike, Meqdisî derbarê heyama serdestiya eşkaniyan de du salixan dide û mêjûya serweriya wan diyar dike; lê derbarê bav û kalên wan de şik û gumanê nabîne û ji bo her duyan jî rasterast dibêje ku “ew neviyê Darayî ye” yan jî “ew neviyê Behmenî ye”. Îcar mirov dikare ji zanyariyên erebî piştrast bibe ku her çar serdemên şahaniyên Aryayê (pîşdadî, keyanî, eşkanî û sasanî) ji heman binemalê ne, ango ji binemala Ferîdûnî ne.

Encam: Li ber ronahiya Kurdgalnamekê nixandina zanyariyên çîrokî û dîrokî yê Şahnameyê

Li gorî zanyariyên hevçerx navê Medan sala 835an a BZ cara yekem di nivîsareke qralê aşûrî Şalmaneser III de derbas dibe. Îcar Kurdgalnamek derbarê navê Madiyan de agehiyeke gelekî girîng û nêzikî vê mêjûyê dide; her wiha pêvajoya damezrandina Şahaniya Keyanî bi berfirehî vedibêje: “Dîroknivîsan de vera Madistanê bi navê ‘Keyan’ û xanedana Madiyan jî bi ‘Keyanî’ dane nasîn.” (r. 115) “Dema ku paşayê dawîn ê Xanedana Pîşdadî Girşesp mir, welatê Mad û Parsê duçarî rewşeke tevlihev û bêhêziyê bû; ev rewş bû sedema sergêjî û tîrsa serekên hozên Mad û Parsê. Di encamê de hemû serek, serdar û rihspî li hev civiyan; piştî rawêjkariyeke komekî, biryarek ji civînê derket ku Key Qubadê kurê Mad derkeve ser textê Girşespî. Bi vî awayî Key Qubad sala 853an a BZ derkete ser textê Mad û Parsê. Wê heyamê kurdên biraxoyî tîreyeke hêzdar û azad a kurdan dihatin hesibandin. Mîr Kîkan serekê mezin ê kurdên biraxoyî û hevpeymanê Key Qubad paşayê Madê bû; her wiha serokatî li van heft tîreyên kurd dikir ku navên serokên wan wiha ne: Mîr Goran Goranî, Mîr Zaxo Sarûnî (an jî Soranî), Mîr Mihran Xuzdarî, Mîr Mişkan Mişkanî, Mîr Ermîl Ermîlî, Mîr Bolan Bolanî û Mîr Lerzîn Girîşkanî.” (r. 53)

Bi berawirdkirina vegotinên Şahnameyê, zanyariyên dîrokî yên erebî û belgeyên hevçerx derdikeve holê ku şahaniyên Aryaya qedîm ji aliyê binemalekê ve hatine damezrandin û rêvebirin; çarçoveya qanûnî ya kesayeta şahana mersûmeke qedîm a aryayî ye û divê wekî rê û resmeke siyasetmedariya aryayî ya qedîm bê xwendin. Her wiha gava mirov dest bi xwendina wergera osmanî ya Şahnameya Firdewsiyî dike, îcar çarçoveya qanûnî ya kesayeta şahên kurdnijad derdikeve pêşberî mirovî; lewre teksta Şahnameyê vedigere mersûmeke qedîm a kurdistanî û divê wekî rê û resmeke siyasetmedariya kurdistanî ya qedîm bê xwendin. Wekî mînak, Key Xusroyê ku nifş û nijada xwe dispêre Pîşdadiyên kurd: “gote zanayên ayînî yên navdar: <Dil û giyanê we bi ayîn û dadweriyê ve ava bibe! Min dergehê koçk û seraya vî tirkê bêbext bexişande we. Hewl bidin ku bila di vê cîhana gewre de tîrêjên tavê jî li seraya Efrasyabî nedin. Her wiha ez naxwazim bila deng û awaza jinên wan ên sergirtî derkeve derve.> Bi vê fermanê nobedar li ber seraya Efrasyabî hatin bicihkirin ku ji siwar-peya û hatî-çûyiyên bajêr bê parastin; her wiha got ku <ji xizm û eqrebayên wî re bibêjin ku li gorî ayîna şehriyaran tu kes dê neyê tengezarkirin.>” (Şahname, r. 15)

Çavkanî:

Axwend Mihemed Salih Zengene Belûç (2019), Kurdegalnamek, Weşanên Azad: Mersîn.

Ebû Henîfe Ed-Dînewerî (1960), El-Exbar'ut-Tiwal, Daru Ihya'il-Kutub'il-'Erebî: Qahire.

Ebûbekr Ebdulqadir b. Ebdurrehman El-Curcanî (2009), Derc'ud-Durer fî Tefsîr'il-Ayi we's-Suwer, Dar'ul-Fikr: Eman-Urdin.

Ehmed b. Elî El-Qelqeqendî (2012), Subh'ul-E'ş'a fî Sina'et'il-Inşa, Dar'ul-Kutub'il-'Ilmiyyeh: Beyrût, ISBN13: 978-2-7451-1021-3.

El-Mutahhar b. Tahir El-Meqdisî (2013), El-Bedu we't-Tarîx, Mektebet'us-Seqafet'ud-Dîniyyeh: Port Seîd, ISBN: 9773412105

Malpera Îranîkayê (<https://iranicaonline.org>)

Malpera Îslamportê (<http://islamport.com>)

Malpera Wîkîpediyayê (<https://en.wikipedia.org>)

Mustafa Kugu (2017), 15 Yuzyila Ait Şehname Çevirisi (giriş-metin-sozluk), şewirmendê tezê: Dr. M. Levent Yener, Zanîngeha Çanakkaleyê, Enstîtuya Zanistên Civakî, Beşa Ziman û Wêjeya Tirkî, hejmara tezê: 10149637

Şihabuddîn Muhammed b. Abdillâh El-Huseynî El-Alûsî (1415 k.), Ruh'ul-Me'anî fî Tefsîr'il-Quran'il-'Ezîm, we's-Seb'il-Mesanî, Dar'ul-Kutub'il-'Ilmiyyeh: Beyrût

TDV Islam Ansiklopedisi.